

LALMI YER RESURLARIDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Prof. Altiyev A.S, TIQXMMI' MTU

Jasanov J.M. "TIQXMMI' MTU magistranti

Avazov X. "TIQXMMI' MTU magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada lalmi ekin maydonlaridan foydalanishning an'anaviy usullarini o'zgartirgan holda zamonaviy tarzda yondashish, samarali bo'lgan ekinlarni ekish va parvarishlash, lalmi yerlardan qanday qilib sug'oriladigan yerlardanda ko'proq daromad olish mumkin, lalmi hududlarda istiqomat qiluvchi aholining iqtisodiy jihatdan o'sishini ta'minlash haqida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: lalmi yerlar, iqtisodiy asoslar, kovul, kavar.

Kirish. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning umumiy maydoni 20236,3 ming ga shundan lalmi ekin yerlari 756.7 ming ga tashkil etadi. Lalmikor yerlar, bahorikor yerlar — adir zonasidagi sug'orilmay dehqonchilik qilinadigan yerlar. Lalmi dehqonchilik o'rtacha yillik yog'ingarchilik 200 mm dan yuqori bo'lgan hududlarda tarqalgan. Lalmikor dehqonchilik sug'orish uchun noqulay bo'lgan yerlardan foydalanish imkonini berganligi uchun ham katta iqtisodiy ahamiyatga ega. U, asosan, Afg'oniston, Eron, Turkiya, O'rta Osiyo, Janubiy Qozog'iston va Zakavkazyening tog' oldi va vohalari atroflarida tarqalgan. Sug'orish imkonining yaratilishi bilan Lalmikor yerlar sug'oriladigan dehqonchilik maydonlarini kengaytirishda katta rezerv hisoblanadi. O'zbekistonda lalmi ekin maydoni 734 ming ga, shu jumladan, uning asosiy qismi (ming ga) Jizzax (220,9), Qashqadaryo (252,0), Samarqand (175,5) viloyatlarida joylashgan. Bu yerlarning 99,8 ming ga maydoni yog'ingarchilik bilan yetarli, 553,7 ming ga maydoni yarim va 89,5 ming ga maydoni kam ta'minlangan (2003). Respublikamiz lalmikor dehqonchiligi ob-havo, tuproq unumdorligi va o'simliklar dunyosi vertikal zonallik qonuniyatiga asosan o'zgarib boradi hamda

tuproq va iqlim sharoitlariga ko'ra quyidagi mintaqalarga bo'linadi. Lalmi yerlar Respublika tog' oldi va past tog'larda mavjud bo'lib, ularning jami maydoni qariyb 500 ming ga. yaqin. Olinadigan g'alla hosili o'rtacha (atmosfera yog'inlarining miqdoriga qarab) 8-12 ts. gacha boradi. Respublikada lalmi ekin yerlaridan foydalanish xolati yaxshi emas shuning uchun bizningcha tog' oldi va tog'li hududlardagi lalmi ekin yerlarga kovul dorivor o'simligini ekish zarur.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunga kelib global iqlim o'zgarishi natijasida lalmi yerlardagi tabiiy namlik ko'rsatkichi tushib ketmoqda shunga ko'ra bunday hududlarda kovul dorivor o'simligini ekish iqtisodiy samara beradi. Jizzax viloyati G'allaorol tumani misolida lalmi yerlarda kovul dorivor o'simligini ekib lalmi yerlardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirish mumkin

Tumanning markaziy va g'arbiy qismi tekislik, shimoliy va shimoli-g'arbiy qismi qir, baland adir va tog'lardan iborat. Shimoldan Nurota tizmalari, sharqdan Molguzar tog'i bilan o'ralgan. Tuman hududining katta qismi uning markaziy qismidan shimoliga 350400 m dan 1600–1900 m gacha ko'tarilib boruvchi tekislik. Tekislik Nurota tog'i etaklarigacha davom etadi. Iqlimi keskin kontinental, yozi quruq, qishi sovuq. Yanvarning o'rtacha temperaturasi -2° , iyulniki 32° . Yillik yog'in 326 mm. Vegetatsiya davri 240 kun. Tuproqlari sariq tuproq, lyosslardan iborat. Markaziy va shimoliy qismidagi adirlarning tuprog'i lyoss ustida hosil bo'lgan bo'z, och bo'z, tipik bo'z tuproq. Soylik, jar ko'p. Qishloq xo'jaligida g'allachilik, bog'dorchilik, tokchilik, chorvachilik (shu jumladan, qorako'lchilik) rivojlangan. Ekin maydonlariga don, sabzavot, kartoshka, poliz va ozuqa ekinlari ekiladi. Shirkat, fermer xo'jaliklari, o'rmon xo'jaligi ilmiy ishlab chiqarish birlashmasi, urug'chilik firmasi va boshqalar bor. Tumandagi jamoa va shaxsiy xo'jaliklarda qoramol, qo'y va echki, parranda, yilqi boqiladi. Qishloq xo'jaligi ekin yerlari 89933.0 gektar shundan sug'oriladigan yerlar 6303.0 gektar, lalmi ekin yerlari 83630.0 gektar. Tuman qishloq xo'jaligi ekin yerlarining deyarli butun qismi lalmi ekin yerlaridir. [1]

Kovul, kovar (*Capparis spinosa* L.) — kovuldoshlar oilasiga mansub yarim buta. Poya va shoxchalari yotiq, bargi tuxumsimon, guli yirik, oq yoki och pushti. Mevasi qizil etli, ko‘p urug‘li. Qrim, Kavkaz, O‘rta Osiyo, Shim. Afrika va O‘rta dengizning toshloq yerlarida ko‘p tarqalgan. Janubiy Yevropada ekiladi. Kovulning g‘unchasi, mevasi sirkalab yoki to‘zlab ovkatga solinadi. Mevasida 18% oqsil moddalar, 36% cha moy bor. Cho‘l va adirlarda, yo‘l bo‘ylarida, devorlar ustida, ekinlar orasida o‘sadigan kovul ko‘p urug‘li rezavor bo‘lib, mevalari etdor, uzunligi 2 smga boradi. Iyul-avgust oylarida urug‘lari pishadi. Bu dorivor o‘simlikning mevalari tarkibida saponinlar, alkaloidlar, 32,9 foiz uglevodlar, 150 mg askorbin kislota, 3,75 foiz moy, ildiz po‘stlog‘ida staxidrin alkaloidi mavjud. Kovul yoki kavar o‘simligi tabiiy holda O‘rtayer dengizi, Yevropa janubida, Kavkazda, O‘rta Osiyoda, shu jumladan, O‘zbekistonda, Pokiston va Hindistonda tarqalgan. Bu o‘simlik Fransiya, Ispaniya, Italiya, Aljir hamda Kiprda, Gretsiya va Shimoliy Amerikada madaniylashtirilgan bo‘lib, landshaftlarning bezagi hisoblanadi. O‘simlikning nomi Erondagi Dashti-Kavir cho‘li bilan bog‘liq holda atalgan. Chunki kovul bu hududlarda eng ko‘p uchraydigan o‘simlik sifatida ajralib turadi. Kovul dorivor o‘simlik bo‘lishi bilan bir qatorda oziq-ovqatda ham ishlatiladi. Kovulning g‘unchali novdalari, g‘unchalari, rivojlanayotgan mevalari sirka kislotasida marinovat qilinadi hamda oziq-ovqatda «kaperslar» nomi bilan mashhur dori-darmon ko‘rinishida foydalaniladi. Hindular kovulni kobra, kabra yoki kabarra nomlari bilan atashadi hamda o‘simlik organlari qo‘shib tayyorlangan oziq-ovqatlarni yoqtirib iste’mol qilishadi. Tabobatda pishgan mevasi, barglari, novda va ildiz po‘stlog‘i ishlatiladi. May-avgust oylarida ochilmagan g‘unchalari, barglari terib olinadi. Shu bilan birga yosh, yog‘ochlasha boshlagan novdalari va ildizining po‘stlog‘i shilib olinadi, maydalanadi hamda quyoshda yoki 50-60°S haroratda quritiladi. Po‘stlog‘idan tayyorlangan damlama ishtaha ochuvchi ta’sirga ega. Xalq tabobatida yiringli yaralarni davolash uchun ishlatiladi. Yangi shilingan po‘stlog‘i og‘rigan tishga bosilganda ijobiy natija beradi. Ba’zan ochiq yiringli yaralarga qo‘yilganda antiseptik ta’sir qiladi. Bundan tashqari o‘simlikdan

stenokardiyada, tireotoksikoz, gemorroyda, qandli diabet kasalligini davolashda ham foydalaniladi. Ildiz po'stlog'idan nastoyka tayyorlash uchun 20 g shilib olingan po'stlog'i ustiga 0,5 l qaynagan suv quyiladi, 1-2 soat davomida tindiriladi. Kuniga uch mahal ovqatdan oldin 1/2 stakandan ichiladi. [2]

Bu o'simlik yovvoyi holda uchraydi, suvsizlikka yuqori darajada chidamli, har qanday sharoitda ham o'sib hosil bera oladi, chorva mollari ist'mol qilmaydi shuning uchun bu o'simlikni ortiqcha himoya qilish kerak emas. Yuqorida sanab o'tilganidek mevasi dori darmon olishda, oziq – ovqat sanoatida keng qo'llaniladi. Hozirgi kunda mamlakatimizning Namangan viloyatida ushbu o'simlikni madaniylashtirish ishlari ketmoqda. Mevasining narxi jahon bozorida juda qimmat. Ichki bozorda bu mevaning bugungi kundagi narxi 2 AQSH dollari atrofida bu o'simlik mevasiga jahon bozorida xaridorlar juda ko'p.

Jumladan Prezidentimiz 2017 yil Namangan viloyatiga tashrifi davomida kovul yetishtirishni yo'lga qo'yish, uning uning ilmiy asoslarini ishlab chiqish, eksportga chiqarish mexanizmini yaratish yuzasidan vazifalar bergan. Shu asosda ilk bor Namanganda chust tajribasi sifatida kovul yetishtirishga kirishildi. Tadbirkorlarga 5 ming gektar yer ajratib berildi.

Chust tumanidagi "Baraka meva sanoat servis" MCHJ rahbari Sodiqjon Hasanov kovul eksportini 2009 yilda yo'lga qo'ygan. "2014 yil 187ming, 2015 yil 317 ming , 2016 yil 581 ming, 2017 yil 759 ming AQSH dollarilik kovulni eksport qildik 2017 yilda dasht hududidan kovulzorlar yaratish uchun 3000 gektar yer ajratib berilgach, ishimiz yurishib ketdi" deydi tadbirkor. (1-rasm)Tadbirkor tashabbusi bilan Namangan davlat universiteti olimi Sherzod Toshpo'latov kovul o'simligi ustida 20 dan ortiq tajribalar o'kazgan. Natijada kovul urug'I ustidagi plyonkaga o'xshash himoya qobig'ini xlorid kislota bilan eritish orqali uning donador va unuvchanligini ta'minlash mumkinligini isbot qildi. Labaratoriya sharoitida bunga erishdi hamda 6 kilogram kovul urug'i sepib, undirib oldi. Biologiya fanlari nomzodi dots. Sherzod Toshpo'latov hamda tadbirkor Sodiqjon Hasanov "Kovulchilik-istiqbolli tarmoq. Boisi, uni yo'lga qo'yish ortiqcha mablag' va resurs talab etmaydi. Daromad esa yildan yilga ortib boraveradi.

Kovulchilikning rivojlantirilishi yana bir necha tarmoqlar istiqboliga, ko'plab yangi ish o'rinlari ochilishi, qo'shimcha daromad manbai yaratilishiga keng yo'l beradi" deya takidlaydi. [3]

1-rasm

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 10.04.2020 yildagi "Yovvoyi holda o'suvchi dorivor o'simliklarni muhozfaza qilish, madaniy holda yetishtirish, qayta ishlash va mavjud resurslardan oqilona foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 4670-sonli prezident qaroriga asosan 50 turdagi dorivor o'simliklarni yetishtirish bilan shug'ullanuvchilar uchun juda ko'plab imtiyozlar berilgan jumladan yerdan foydalanganlik uchun yer solig'idan ozod etilgan. Kovul o'simligi ham yuqoridagi 50 ta dorivor o'simlikning biridir. [4]

Lalmi yer resurlaridan foydalanishda muqobil tanlov qilish muhim ahamiyatga ega sababi har qanday ekin hamda o'simlik qurg'oqchil mintaqada biz kutgan natijani beravermaydi.

Tadqiqotlar obekti va uslublari. Tadqiqotlar 2009-2017 yillar oralig'ida Namangan viloyati Chust tumanidagi "Baraka meva sanoat servis" MCHJ ga tegishli kovulzorlarda olib borildi.

Tadqiqotlar umummaqbul qilingan uslublari asosida dala va laboratoriya sharoitida bajarildi.

Tadqiqot natijalari va ularning muxokamasi. Tajribalar davomida o'rganilgan kovul o'simligining qurg'oqchil mintaqalarda boshqa ekin turlariga nisbatan samaradorligi aniqlandi. Bir gektar yerdan kovul o'simligini ekish

orqali qancha daromad olish mumkinligini quyidagi jadavallar orqali ko'rib chiqamiz ko'rib chiqamiz.

1-jadval. Kovul ekishdan olinadigan xosildorlik

Maydon, ga	Ko'chatlar soni, o'rtacha	1 ko'chatdan 1 martada yig'iladigan o'rtacha xosil, kg	1 yig'im davomida yig'iladigan xosil, kg	Mavsum davomida olinadigan umumiy xosil, kg
1	2500	3	7500	25000
10	25000	3	75000	250000

2-jadval. 1 mavsum davomida olinadigan foyda

1 ga maydondan	Xosil, kg	1 kg kovulning eng past qiymati		Kovul xosilining umumiy qiymati	
		USD	UZS	USD	UZS
1 yig'imda	7500	2	22000	15000	165000000
1 mavsumda	25000	2	22000	50000	550000000

3-jadval. Xarjatlar va foyda

Mavsum davomida 1 ga maydondan olinadigan jami foyda	USD	50000
	UZS	550000000
Kovul ko'chatlari sotib olish bilan bog'liq xarajatlar, 1 ga maydonga ekiladigan ko'chatlar qiymati	USD	2500
	UZS	27500000
DNQ tarifi bo'yicha umumiy foydaning 12% miqdorida daromad solig'i	USD	6000
	UZS	66000000
Mavsum davomida ishchilarning ish xaqi, o'rtacha	USD	6000
	UZS	66000000
Ko'zda tutilmagan xarajatlar, ko'pi bilan jami foydaning 1% miqdorida	USD	500
	UZS	5500000

JAMI: sof foyda	USD	35000
	UZS	385000000

Albatta, mutaxassislar bizning xisob-kitoblarimiz o'rtacha ma'lumotlarga asoslangan, deyishlari mumkin. Faraz qilaylik sharoit teskari bo'lib xosildorlik juda past bo'ldi. Masalan, ishchilarning ish xaqi va ko'zda tutilmagan xarajatlar o'zgarmay qolgan xolda 1 kovul ko'chatidan 10 kg emas 5 kg xosil yig'ildi. Xatto shunday bo'lgan taqdirda ham jadvallarimizdagi xisob-kitoblar foyda ko'rishimizni ko'rsatmoqda.

Jizzax viloyati G'allaorol tumanida ushbu kovul o'simligi yovvoyi holda o'sadi va bundan aholi kovul xosili yetilgan mavsumda anchagina daromad ko'radi. Demak yovvoyi holda o'sayotgan o'simlikni urug'idan olib ko'chat qilib ushbu tumanda madaniylashtirish va kovulzorlarni tashkil qilish mumkin. Ushbu tumanda kovulzorlarni tashkil etish tumandagi aholining daromadi o'sishiga, ijtimoiy ahvoli yaxshilanishiga hamda barqaror rivojlanishiga kata hissa qo'shadi.

Xulosa, taklif va tavsiyalar. Birgina sug'orilmaydigan deyarli e'tibordan chetda qolgan ekin yerlaridan yuqorida keltirib o'tilgan o'simlikni ekishdan foydalangan holda hozirgidan bir necha o'n barobar ko'proq foyda olsa bo'ladi. Bu o'simlikning ichki bozordagi mevasining narxi 2 AQSH dollari biz uni xorijiy davlatlarga eksport qilishimiz, undan boshqa mahsulotlar tayyorlashimiz mumkin. Umuman olganda bu o'simlikni parvarishlash orqali biz lalmi yer resurslaridan foydalanishning iqtisodiy asoslarini bir muncha takomillashtirishimiz mumkin. Biz bu orqali lalmi hududlarda istiqomat qiluvchi aholining turmush tarzini yaxshilashimiz, mamlakatimiz iqtisodiyotiga hissa qo'shishimiz va lalmi yerlardan oqilona foydalanishimiz mumkin Biz faqatgina arpa, bug'doy va shunga o'xshash o'simliklarni ekib o'rganib qolganmiz vaholanki zamon o'zgarmoqda nima ko'proq foyda bersa shuni qilishimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/G%CA%BBallaorol_tumani — internet material

2. <https://avitsenna.uz/kovul/> - internet materiali
3. <https://agro-olam.uz/kovul-oyoq-ostidagi-daromad/> - internet materiali
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 10.04.2020 yil 4670-sonli PQ